

Oblicza modernizmu w urbanistyce europejskiej pierwszego trzydziestolecia XX wieku na przykładzie Wrocławia

Wanda Kononowicz
Wrocław, Polska

Ostatnia dekada dziewiętnastego i pierwsza wieku dwudziestego – to przełomowy okres w urbanistyce europejskiej, w którym dojrzał proces kształtowania się nowoczesnego planowania urbanistycznego, integrującego aspekty techniczne, społeczne, higieniczne i estetyczne. Etap ten, określony przez Françoise Choay¹ jako *urbanizm*, oznaczał stosowanie *a priori* nowego porządku urbanistycznego przy radykalnym zakwestionowaniu dotychczasowego „nieporządku”. Antycypowany przez fazę *pre-urbanizmu* miał swe korzenie głęboko w XIX wieku, w teoretycznych wizjach społecznych myślicieli.

Myśl urbanistyczna w fazie *pre-urbanizmu* podążała według dwóch przeciwstawnych nurtów: *progresywnego* – inspirowanego rewolucyjną wizją postępu społecznego i technicznego (Robert Owen, Charles Fourier, Etienne Cabet) i *kulturalistycznego*, bardziej nostalgicznego w formie, inspirowanego wizją odrodzenia wartości duchowych w społeczeństwie i potrzebą doznań estetycznych (John Ruskin, William Morris). Władysław Czerny postrzegał tę dychotomię w kategoriach reakcji *formalnej* i *funkcjonalnej* na stan miasta dziewiętnastowiecznego².

W fazie *urbanizmu* były kontynuowane obydwa nurty, jakkolwiek odcięte od swoich ideologicznych korzeni. W pierwszej generacji urbanistów nurtu *progresywnego* plasują się Arturo Soria y Mata i Tony Garnier; w nurcie *kulturalistycznym* natomiast Camillo Sitte i Sir

Raymond Unwin. Specjalne miejsce zajmuje miasto-ogród Ebenezero Howarda, osadzone w obu nurtach, mające jednak przewagę cech drugiego z nich. Progresywny model z jego racjonalnością, standaryzacją, higieną i strefowaniem propagowany był w okresie międzywojennym szczególnie przez *Bauhaus*, Le Corbusiera i racjonalnych architektów CIAM, a także rozwijany w latach 20. w ZSRR. Model *kulturalistyczny*, wraz z ideą limitacji jednostek urbanistycznych i akcentowaniem walorów estetycznych planu, kontynuowany był głównie w krajach anglosaskich w okresie międzywojennym, a także po drugiej wojnie światowej, kiedy to w Anglii inspirował budowę Nowych Miast³.

W krajach Europy w okresie międzywojennym rywalizowały ze sobą dwa zasadnicze sposoby rozbudowy wielkiego miasta: pierwszy na drodze rozszerzenia terytorialnego, drugi metodą satelitów, co stanowiło tematykę kongresów urbanistycznych, konkursów i wystaw. Wyniki konkursu na rozbudowę Wielkiego Berlina (1910), reprezentujące pierwszy z wymienionych sposobów rozpoczęły etap „kompleksowego planowania” wielkiego miasta na całkiem nowych zasadach, określony przez Juliusa Posenera jako *Gesamtplanung*, w odróżnieniu od *Gesamtordnung*, w rozumieniu „kompleksowej regulacji” czy też „porządkowania”⁴. Sposób ten, przewidujący: podział miasta na funkcjonalne strefy, klinowe rozplanowanie zieleni (il.1) i wyspowe rozmieszczenie obrzeżnych osiedli mieszkaniowych, utrwalony został w dziele Karla Schefflera⁵, odnoszącym się do dokonań ber-

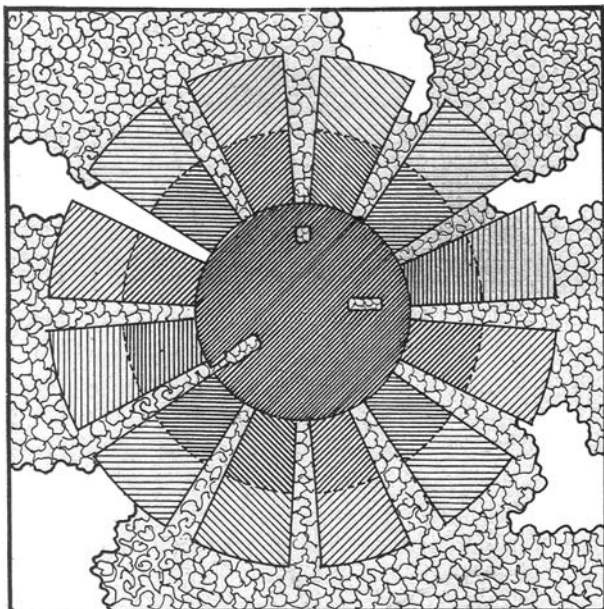
1. Choay Françoise, *The Modern City: Planning in the 19-th Century*, New York 1969, s. 10, 97-108; Kononowicz Wanda, *Wybrane zagadnienia urbanistyczne wielkich miast i osiedli mieszkaniowych w zachodniej Europie od połowy XIX wieku do drugiej wojny światowej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. LIII, z. 1/2008, s. 3-4.

2. Czerny Władysław, *Architektura zespołów osiedleńczych*, Warszawa 1972, s. 57-58.

3. Choay Françoise, *op. cit.*, s. 110; Kononowicz Wanda, *Wybrane...*, *op. cit.*, s. 5.

4. Posener Julius, *Berlin auf dem Wege zu einer neuen Architektur. Das Zeitalter Wilhelms II.* München 1979, s. 240.

5. Scheffler Karl, *Die Architektur der Großstadt*, Berlin 1913.

1. Radialny system rozbudowy miasta. Źródło: „Der Städtebau” 19 (1922)

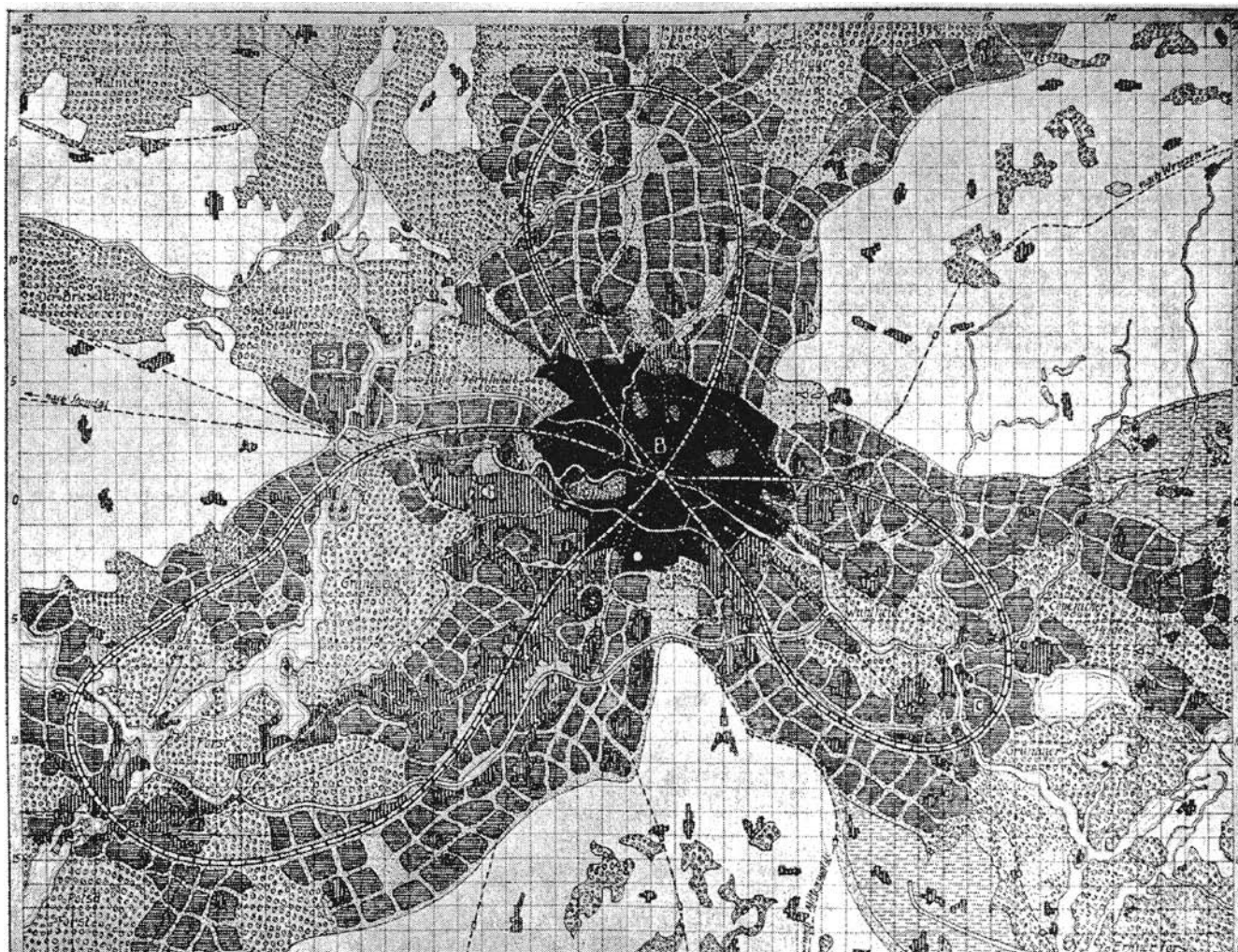
lińskiego konkursu. Sposób ten podjęty został we Wrocławiu przez Maxa Berga, który jako miejski architekt (od 1908 do 1925) ukierunkował na lata rozwój miasta. O wielkim zaangażowaniu Berga w problematykę berlińskiego konkursu świadczy fakt, że opracował plan rozbudowy Berlina, sam w konkursie nie uczestnicząc (il.2).

Wrocław pierwszego trzydziestolecia XX wieku oferuje bogaty przegląd modernistycznych rozwiązań urbanistycznych, zarówno w skali ogólnomiejskiej, jak i osiedli mieszkaniowych,

stanowiących odzwierciedlenie najnowszych europejskich idei i doświadczeń planistycznych tamtego czasu.

Pojęcie „modernizm” - zawierające rdzeń „modern” - odnosi się do nowoczesności negującej przeszłość, szczególnie tę najbliższą. Odpowiednikiem modernizmu w urbanistyce jest urbanizm, czyli krytyczna reakcja na stan żywiłowo rozrastającego się miasta dziewiętnastowiecznego, negująca *a priori* ten stan, nie usiłująca go porządkować. Modernizm, szczególnie w budownictwie osiedlowym ma różne oblicza i z całą pewnością musi być postrzegany wieloaspektowo. Jakkolwiek modernistyczne osiedla przeżywały swój rozkwit w latach 20. XX wieku, z wzorcowymi przykładami osiedli *ogrodowych* i *linijkowych* z Berlina, Frankfurtu nad Menem, Karlsruhe czy Rotterdamu - to miano „modernistyczny” należy się także humanitarnym zespołom zabudowy czynszowej dla robotników w Berlinie z końca XIX i początku XX wieku, typu *Wohnhof* - Alfreda Messela i Alberta Gessnera, czy *Wohnstrasse* Paula Moebesa. Wnętrza ich kwartałów były wypełnione zielenią i pozbawione oficyn, a elewacje od strony dziedzińców dorównywały pod względem wystroju fasadom. Wspólny mianownik stanowią tu: zielenie, powietrze, słońce, przystępna cena i społeczny aspekt. Znakomite odpowiedniki

2. Projekt rozbudowy wielkiego Berlina, arch. Max Berg 1910. Źródło: „Monatshefte für Baukunst und Städtebau”, 1938

tych zespołów znajdujemy we Wrocławiu w postaci pierwszego, niezrealizowanego projektu kolonii mieszkaniowej dla pracowników gazowni miejskiej na Tarnogaju (1904), czy też nieistniejącego już dziś odcinka ulicy Chemicznej (d. Bauschulstrasse - M. Berg, 1910). Miano „modernistyczny” należy się także unwinowskiemu *Hampstead* (1907) - przedmieściu ogrodowemu Londynu, które było punktem odniesienia licznych osiedli ogrodowych na kontynencie, w tym zaprezentowanych niżej przykładów z Wrocławia. Wypada przy tym zauważyć, że pierwsze zwiastuny modernizmu w urbanistyce Wrocławia, w skali miasta czy też poszczególnych przedmieść miały charakter czysto formalny i pojawiły się już w połowie lat 90. XIX wieku. Były to malowniczo ukształtowane plany zabudowy przedmieść: Południowego (1895), Szczepińskiego (1896), oraz Piaskowego i Odrzańskiego (1896, 1905), autorstwa miejskiego architekta do spraw urbanistyki Alfreda von Scholtza i inżyniera Alfreda Frühwirtha, zdradzające wyraźne wpływy estetycznej doktryny Camilla Sittego i zrywające definitywnie z geometryczną tradycją okresu regulacji. Malowniczy charakter miały również plany podmiejskich osiedli: Borek II (1897) i Zalesie (1901), włączonych krótko po wytyczeniu do Wrocławia.

Zrodzona u progu XX w. idea „miast-ogrodów” Ebeneзера Howarda zaowocowała nie tylko w Anglii, ale i na kontynencie europejskim ruchem miast-ogrodów, który w Niemczech po utworzeniu *Deutsche Gartenstadtgesellschaft* (1902), przyniósł liczne realizacje, z pierwszą - *Hellerau* pod Dreznem (1907), wzniesioną z inicjatywy *Werkbundu*. We Wrocławiu ideę tę wspierał Max Berg, za którego kadencji rozpoczęto w 1911 roku budowę pierwszych podwrocławskich miast-ogrodów: Biskupina (I) i Karłowic⁶. Pierwszy projekt Biskupina z 1908 r. autorstwa Conrada Helbiga, utrzymany w konwencji romantycznego osiedla willowego o funkcji wyłącznie mieszkaniowej, nie miał jednak nic z autarkii howardowskiego pierwowzoru. Bogatsze semantycznie miasto-ogród Karłowice, autorstwa architekta rządowego Paula Schmitthennera, miało charakter małego miasteczka z rynkiem, jednak jego zbyt bliskie położenie w stosunku do Wrocławia czyniło zeń osiedle-sypialnię, nie dając szansy na samodzielność. Schmitthenner, późniejszy projektant miast-ogrodu Staaken pod Berlinem, czasowo osiadł w Karłowicach aby osobiście czuwać nad budową, realizowaną przez *Eigenheim-Baugesellschaft für Deutschland m.b.H.-Breslau*. Współpracował z Gustavem Wolfem, późniejszym współprojektantem Księża Małego, pierwszego racjonalne-

go osiedla we Wrocławiu, utrzymanego w duchu *Neues Bauen*. Schmitthenner miał ambicje utrzymania wysokiego poziomu artystycznego przedsięwzięć projektowych, o czym świadczy zaproszenie do prac w jury konkursu na Rynek w Karłowicach (1913) takich autorytetów jak Hermann Muthesius czy Hans Poelzig. Karierę miasta-ogrodu robi w tym czasie również Brochów, rozwijający się szybko w wyniku powstałej tu w 1896 wielkiej stacji rozrządowej. Przebudowa Brochowa i innych podwrocławskich miejscowości została zaprezentowana w ramach Związku Wrocławskich Przedmieść na pierwszej wschodnio-niemieckiej wystawie w Poznaniu w 1911 roku. Max Berg zalecał przyłączenie do miasta pierścienia najbliższych przedmieść jak: Karłowice, Różanka, Osobowice, Biskupin i inne. Dalsze miejscowości jak: Sobótka, Oborniki, Trzebnica, Leśnica, proponował wykupić przez Wrocław bądź powiązać z nim ustawą o związku celowym. Wraz z Paulem Heimem sporządził w 1911 projekt urbanistyczny Sobótki. Ideę decentralizacji Wrocławia, nawiązując do modelu Ebenezera Howarda, podjął Ernst May, w projekcie miasta z satelitami (1925). Zgodnie z tą koncepcją spółdzielnia *Gartenstadt Pawelwitz Siedlungsgesellschaft* wzniosła miasto-ogród Pawłowice wg projektu F. W. Reinscha z 1927, co świadczy dobitnie o żywotności idei miast-ogrodów w okresie międzywojennym.

Okres Republiki Weimarskiej był najbardziej znaczący dla rozwoju budownictwa mieszkaniowego we Wrocławiu i przyniósł wiele ciekawych rozwiązań w skali europejskiej. Okres ten stanowił świetną kartę spółdzielczego budownictwa mieszkaniowego Niemiec w ogóle. Wznoszone z wielkim rozmachem nowe osiedla mieszkaniowe w Berlinie, Frankfurt nad Menem i innych miastach, z uwzględnieniem aspektów higienicznych, funkcjonalnych, technicznych, społecznych, ekonomicznych i estetycznych, były wzorem dla innych państw europejskich. Wśród zasłużonych dla budownictwa osiedlowego architektów znaleźli się min. Bruno Taut, Martin Wagner, Ernst May i Walter Gropius.

Wrocław miał poważny udział w kształtowaniu pozytywnego obrazu mieszkalnictwa Niemiec tamtego okresu. Wśród zasłużonych dla budownictwa mieszkaniowego znaleźli się projektanci osiedli tacy jak: Theo Effenberger, Paul Heim, Albert Kempter, Hans Thomas, Hermann Wahlich, Gustav Wolf, Heinrich Lauterbach - jak również ci, którzy z racji zajmowanego stanowiska mieli wpływ na politykę mieszkaniową i wskazywanie kierunków rozwoju miasta jak: Max Berg, Hugo Althoff czy Fritz Behrendt.

Po I wojnie światowej, Wrocław, mający najgorsze warunki mieszkaniowe wśród miast ówczesnych Niemiec, przystąpił energicznie do rozwiązywania problemów mieszkalnictwa,

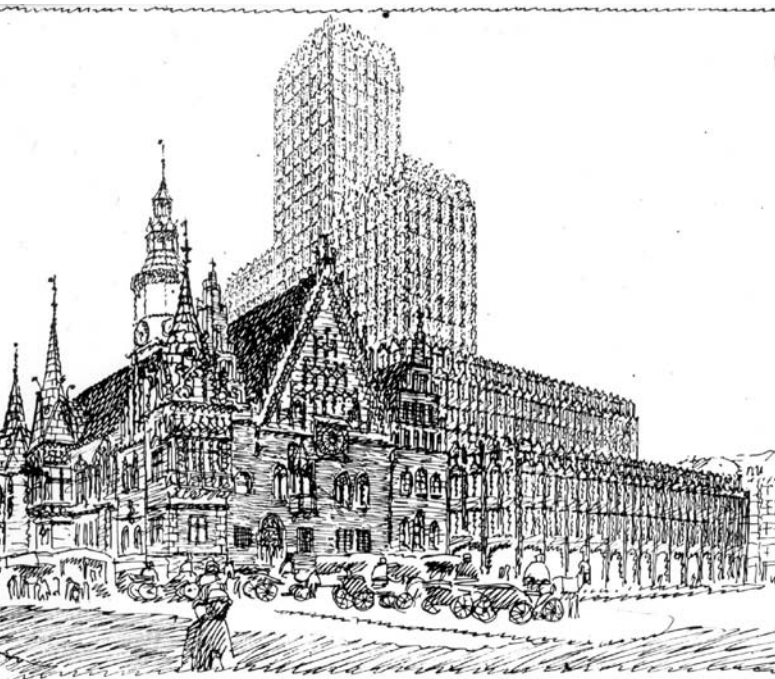
6. Kononowicz Wanda, *Wrocław. Kierunki rozwoju urbanistycznego w okresie międzywojennym*, Wrocław, 1997, s. 21-25.

3. Projekt przebudowy Śródmieścia Wrocławia (1919-1924), arch. M. Berg, R. Konwiarz, L. Moshamer. Źródło: „Siedlung und Stadtplanung in Schlesien”, H. 1 (Breslau), Breslau 1926

mimo ciężkiego położenia ekonomicznego. Już w 1919 r. rozpoczęto wznoszenie na obrzeżach miasta spółdzielczych osiedli - prostych i funkcjonalnych domów z typowymi małymi mieszkaniami i ogródkami dla szerokich rzesz odbiorców. We Wrocławiu nie znano wcześniej podobnych zespołów mimo, że w innych częściach Rzeszy były wznoszone już przed wojną przez towarzystwa budowlane ogólnej użyteczności. Pierwsze takie osiedle powstało na Tarnogaju (o pow. 11 ha z 208 mieszkaniami) - dla pracowników miejskiej gazowni, z inicjatywy władz miasta Wrocławia. Następnie inicjatywę przejęły spółdzielnie osiedlowe i towarzystwa budowlane - mieszkaniowe ogólnej użyteczności. Do największych i najbardziej operatywnych tego typu organizacji

4. Projekt wieżowca w Rynku, arch. M. Berg, 1920. Źródło: „Ostdeutsche Bauzeitung” (18)1920

należały: *Siedlungsgesellschaft Breslau AG*, *Ge-meinnützige Siedlungsgenossenschaft Eigenheim im Eichborngarten in Breslau Gräbschen*, oraz spółdzielnia *Schlesische Heimstätte*, kierowana w latach 1919-1925 przez Ernsta Maya, specjalizująca się w budowie osiedli małych mieszkań, głównie w podwrocławskich gminach, jak też w miejscowościach całego Dolnego Śląska.

Kierunek rozwoju mieszkalnictwa osiedlowego we Wrocławiu wyznaczył Max Berg, który w swej urbanistycznej wizji dzielił miasto na trzy strefy⁷. Uformowane wyspowo osiedla mieszkaniowe, tonące w zieleni na obrzeżach miasta, stanowić miały strefę *Wohnstadt* - miasta mieszkalnego⁸. Pozostałe strefy to: *City* - dzielnica interesu i pracy oraz *Monumentalstadt* - dzielnica kultury z muzeami, kościołami, uniwersytetem itp. Działania Berga były echem berlińskiego konkursu nie tylko w sferze strefowania, ale także nadania śródmiejskiej dzielnicy charakteru centrum nowoczesnej metropolii z modnymi w tym czasie wieżowcami; przywołać tu należy projekt konkursowy Brunona Schmitza dla centrum Berlina (1910), projekty Le Corbusiera: *miasto współczesne* (1922) i *Voisin* - dla Paryża (1925), czy projekt miasta wysokich domów Ludwiga Hilberseimera (1924). Berg także podjął próbę przekształcenia śródmieścia Wrocławia, nasycając je potężnymi biurowymi

7. Berg Max, *Zukünftige Baukunst in Breslau als Ausdruck zukünftigen Kultur*, [w:] *Deutschlands Städtebau*, Berlin 1921, s. 28-41.

8. Pierwszą, niezrealizowaną próbę lokalizacji osiedla mieszkaniowego na obrzeżu miasta podjął sam Berg jeszcze przed I wojną światową, projektem Grabiszyna (1912), antycypującym funkcjonalne rozwiązania z lat 20.; por. Kononowicz Wanda, *Wrocław. Kierunki...*, op. cit., s. 77.

5. Generalny plan zabudowy Wrocławia 1924, arch. F. Behrendt. Źródło: W. Kononowicz, Wrocław. Kierunki rozwoju urbanistycznego w okresie międzywojennym, Wrocław 1997

wieżowcami, sytuowanymi na wielkich placach i nad rzeką, gdzie możliwy byłby dopływ światła bez szkody dla sąsiedztwa; nie oszczędził nawet staromiejskiego Rynku (il. 3, il. 4)

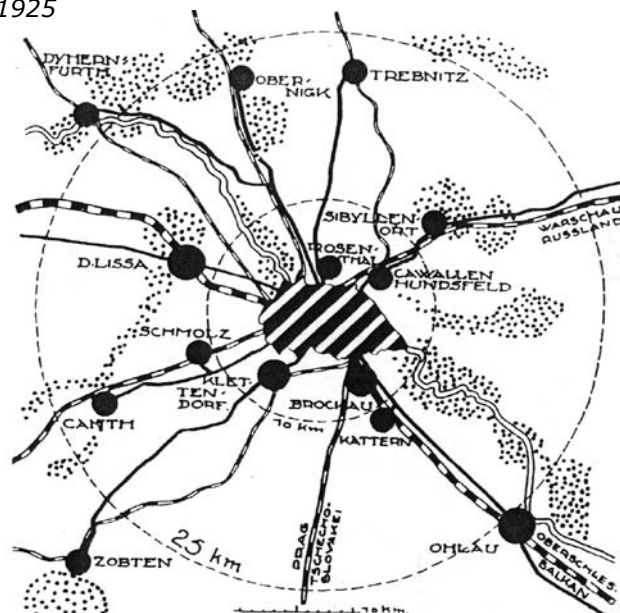
Ważnym wydarzeniem urbanistycznym dla miasta był konkurs na rozbudowę wielkiego Wrocławia (1921-1922), którego wyniki stały się podstawą do skonstruowania planu generalnego (1924) w Biurze Rozbudowy Miasta kierowanym przez Fritza Behrendta. Plan generalny (il. 5) był pierwszym nowoczesnym i kompleksowym dokumentem planistycznym, upoważniającym do starań o rozszerzenie granic miasta, co nastąpiło w 1928 roku, kiedy to do Wrocławia włączono tereny dawnych gmin podmiejskich o łącznej powierzchni około 13000 ha, powiększając ponad trzykrotnie jego dawny obszar (z 4960 ha do 17465 ha). Obrzeźny sposób sytuowania osiedli mieszkaniowych, zastosowany w większości prac konkursowych został podtrzymany w planie generalnym i kontynuowany przez kolejnych miejskich architektów w odniesieniu do nowo włączonych terenów. Prawidłowy rozwój mieszkalnictwa gwarantowały nowe przepisy budowlane opracowane przez Ottona Bergera (1926).

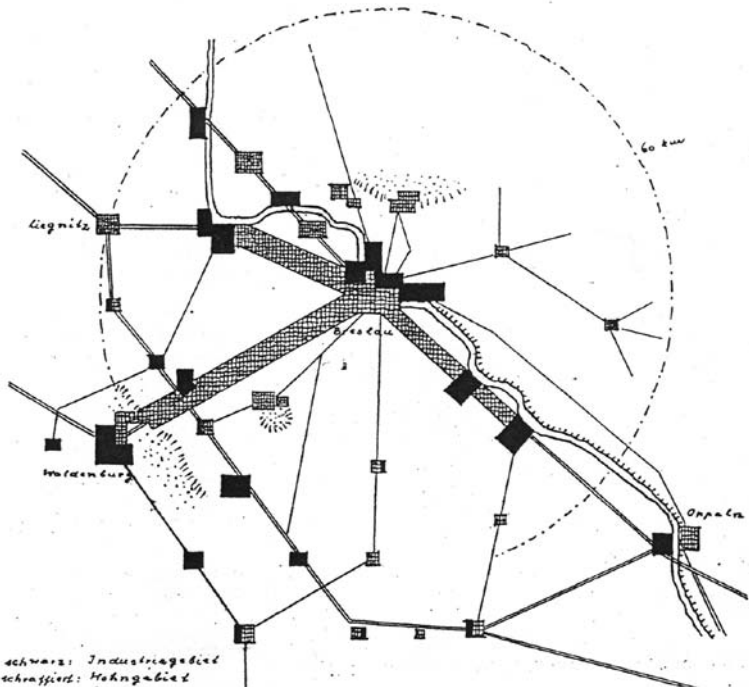
Nowoczesne planowanie obejmowało nie tylko miasto w jego granicach, ale także w skali regionu. Około połowy lat 20. minionego wieku Wrocław zyskał dwie przeciwstawne koncepcje powiązania z regionem. Pierwsza autorstwa Ernsta Maya (il. 6), przewidywała decentralizację Wrocławia systemem miast-satelitów (1925), w nawiązaniu do modelu E. Howarda, rozwinię-

tego przez R. Unwina⁹. Przewidywana terytorialna i demograficzna limitacja Wrocławia oraz jego samodzielnych satelitów (po 50-100 tysięcy mieszkańców), rozmieszczonych w promieniu do 30 km od macierzystego miasta, zapewniałaby, łatwy dostęp do strefy życiowej i rekreacyjnej. Druga koncepcja (il. 7) autorstwa Adolfa Radinga promowała rozwijanie pasm osiedleńczych wzdłuż linii komunikacyjnych, łączących

9. Koncepcja rozbudowy Wrocławia metodą satelitów zaprezentowana została na Międzynarodowym Kongresie Urbanistycznym w Amsterdamie w 1924 r.

6. Powiązanie Wrocławia z regionem systemem satelitów, arch. E. May, 1925. Źródło: Bachmann, May E., Denkschrift des Landeskreises Breslau, Breslau, 1925

7. Powiązanie Wrocławia z regionem pasmami mieszkalnictwa, łączącymi skupiska przemysłu, arch. A. Rading, 1924. Źródło: „Schlesisches Heim”, 1924

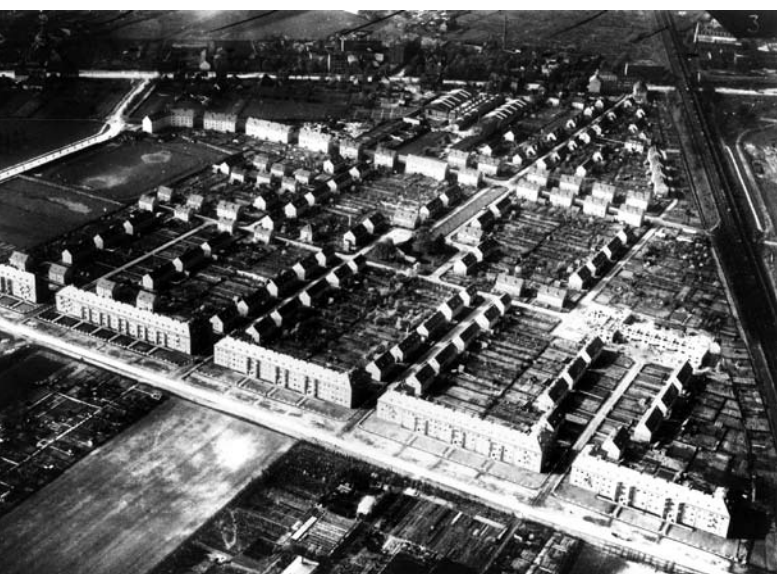
ważniejsze skupiska przemysłu w promieniu około 60 km. Rozwiązanie to antycypowało znaną i cenioną w Europie koncepcję Warszawy Funkcjonalnej (1934) Jana Chmielewskiego i Szymona Syrkusa.

Osiedla wrocławskie okresu Republiki Weimarskiej można podzielić – z uwagi na kompozycję planu, charakter zabudowy i sposób rozwiązywania przestrzeni zielonych – na trzy zasadnicze grupy: 1. „osiedla ogrodowe”, 2. „racjonalizowane osiedla blokowe”, 3. racjonalne osiedla typu „linijkowego”.

Osiedla ogrodowe, wznoszone we Wrocławiu do około 1926, nawiązywały do tradycji angielskich przedmieść ogrodowych. Ich kompozycyjne zasady, skodyfikowane przez Raymonda Unwina w pierwszej dekadzie XX wieku w czasie realizacji *Hampstead*, były wciąż żywe w krajach Europy lat dwudziestych. Cechy przestrzenne tych osiedli to:

- ekstensywna zabudowa mieszkaniowa wśród ogrodów,

8. Osiedle ogrodowe - Grabiszyn (d. Eichborngarten), arch. P. Heim, 1919. Fot. archiw. 1926

- kompleksowo skomponowana struktura całości z wyróżnionym centrum kompozycji, układem osi oraz ważnych budowli,
- zaznaczenie „granic” i „bram” osiedla,
- operowanie malowniczymi, kameralnymi przestrzeniami w lokalnych strukturach kompozycji urbanistycznej, jak np. „dziedziniec ogrodowy”.

Godnymi reprezentantami tej grupy są osiedla: Sępólno (*Zimpel*)- na wschodzie, Popowice (*Pöpelwitz*) - na zachodzie i Grabiszyn (*Eichborngarten*) - w południowo-zachodniej części miasta.

Sępólno - typowe „*Flachbausiedlung*”, z niską 2-kondygnacyjną zabudową, wzniesione zostało w latach 1919-1935 przez *Siedlungsgesellschaft Breslau*, i częściowo przez spółdzielnię *Heimstätte*, według projektów Hermanna Wahlicha i Paula Heima. W osiedlu zajmującym 100 ha powierzchni, przewidziano około 2200 mieszkań dla 10-12 tysięcy mieszkańców. Skromne, kryte wysokim dachem, jedno- dwu- cztero- i wielorodzinne domy stojące wolno i w szeregu, zawierały mieszkania wielkości 50-125 m². Do każdego mieszkania należał ogródek o powierzchni 80-500 m². Centrum planu osiedla stanowił wydłużony skwer o pow. 5 ha, którego główną oś zamykała od zachodu szkoła, zaś od wschodu kościół ewangelicki. W osiedlu wybudowano też kościół katolicki, dom opieki (*Wohlfartshaus*) i sklepy. W projektowaniu domów w osiedlu, oprócz Wahlicha i Heima, wzięli udział liczni architekci – Albert Kempster, Hans Thomas, Paul Häusler, Fritz i Paul Roderow, Heinrich Busmann, Wilhelm Brix, Hugo Althoff, Max Schirmer i inni¹⁰.

Osiedle Popowice (nie zachowane do dziś) - wzniesione zostało w latach 1919-1927 przez *Siedlungsgesellschaft Breslau* i częściowo przez spółdzielnię osiedlową *Schlesische Heimstätte*, według projektu Theo Effenbergera. Na powierzchni 47 ha zbudowano 1800 mieszkań przeznaczonych dla 8000 mieszkańców. Zabudowa osiedla była stopniowana od 5- i 4- kondygnacyjnych domów wielorodzinnych typu miejskiego, tworzących parawan od strony głównej ulicy dojazdowej, obniżając się stopniowo w głąb osiedla, gdzie stały niskie 2- kondygnacyjne proste domy z wysokimi dachami. Domy te dwu- cztero- i ośmiorodzinne zawierały mieszkania dwu- i trzypokojowe o powierzchni 50-90 m². Do każdego mieszkania należał ogródek o powierzchni od 80 do 300 m². Wewnątrz osiedla na przestronnym zazielenionym placu wzniesiono kościół i szkołę. W projektowaniu budynków w osiedlu uczestniczyli: Theo Effenberger m.in. Hans Thomas, Richard Gaze, Erich Grau, Ludwig Moshamer.

10. Kononowicz Wanda, *Z problemów urbanistyki dwudziestolecia międzywojennego. Osiedle ogrodowe Sępólno we Wrocławiu*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, T. XV, Wrocław, 1991, s. 59 - 91.

Osiedle Grabiszyn (*Eichborngarten*, il. 8) wzniesione zostało w latach 1919 – 1925 przez spółdzielnię *Eichborngarten*, która w 2 połowie lat 20. zbudowała również domy przy kartowickim Rynku oraz duże osiedle „linijkowo-ogrodowe” Biskupin II. Plan osiedla *Eichborngarten*, podobnie jak Biskupina II, wykonali Heim i Kempfer, stosując zasadę ukrycia cottage’owych domków z ogrodami za parawanem wysokich nowoczesnych domów wielorodzinnych, stojących od ulicy. Na obszarze 30 ha powstało 800 mieszkań dla ponad 3000 mieszkańców. Osiedle wyposażono w szkołę, kościół katolicki, dom gminy ewangelickiej oraz sklepy¹¹.

Z grupą osiedli ogrodowych związane są osiedla Ernsta Maya, a wśród nich Wojszyce, Złotniki i Ołtaszyn. Wojszyce - niezrealizowane osiedle-satelita - stanowiło szczegółowe rozwinięcie słynnego projektu konkursowego na rozbudowę Wrocławia (1922). Częściowo zrealizowane osiedle Złotniki, które zaczęto wznosić w 1919 r. na zachodnich obrzeżach miasta miało być największą podwrocławską realizacją urbanistyczną spółdzielni *Schlesische Landgesellschaft*. W pierwotnym programie zamierzano wznieść 750 typowych cottage’owych domostw na terenie o powierzchni 350 ha, a w centrum malowniczego planu, umieścić rynek z ratuszem, domy handlowe, dwie szkoły, Dom Osiedlowy i wieżę wodną. Według projektu Maya zrealizowano tylko mały fragment planu osiedla z ul. Rajską zakończoną od zachodu półkolistym placemskwerem (pl. Kaliski). Pozostałą część osiedla zrealizowano w latach 30., według zubożonego formalnie i programowo planu Heinricha Knippinga. Do dzisiaj zachwyca swoim urokiem małe osiedle tanich typowych domków na Ołtaszynie,

11. *10 Jahre 1919-1929 Gemeinnützige Siedlungsgenossenschaft Eigenheim Eichborngarten e.G.m.b.H. (b.a.)*

9. Osiedle blokowe - Szczepin (d. Westend), arch. Th. Effenberger, 1927. Fot. archiw. 1929. Źródło: „Architektura” 1(19) 2006

wzdłuż ulicy Strączkowej (d. Lindenstraße - Naehrichsiedlung), wzniesione w 1921 według projektu E. Maya dla robotników rolnych¹².

Grupa druga to „zracjonalizowane osiedla blokowe” wpisane najczęściej w dziewiętnastowieczną sieć ulic, z zielonymi wspólnymi dziedzińcami bez oficyn, z nowoczesnymi mieszkaniami spełniającymi wymagania higieny. Wznoszono je we Wrocławiu od 1925. Najbardziej reprezentatywne dla tej grupy jest - szczerzątkowo zachowane - osiedle Szczepin (d. Westend) projektu Theo Effenbergera (il. 9) zrealizowane przez *Siedlungsgesellschaft Breslau* w latach 1925-1929. Część budynków zaprojektowali architekci: Heinrich Lauterbach oraz Richard i Paul Ehrlichowie. Osiedle tworzyły kwartały 3-, 4- i 5-kondygnacyjnych domów o zwartych pierzejach z czerwonej licowej cegły, o architekturze utrzymanej w formach ekspresjonistycznego

12. Kononowicz Wanda, *Ołtaszyn i Sępólno – dwa osiedla wrocławskie okresu międzywojennego*, [w:] *Ten Wspaniały Wrocławski Modernizm*, Wrocław 1998, s. 114-132.

10. Osiedle linijkowe – Księża Małe (d. Klein Tschansch), arch. P. Heim, A. Kempfer, 1928. Źródło: *Architektura Wrocławia*, t.2, *Urbanistyka*, Wrocław 1995

modernizmu. Osiedle miało pierwszą we Wrocławiu kotłownię centralnego ogrzewania¹³.

Trzecią grupę stanowią racjonalne osiedla kilkupiętrowych domów wielorodzinnych typu *linijkowego* (*Zeilenbau*), z płaskimi dachami i wspólnymi zielonymi podwórzami, powstające od 1928, po rozszerzeniu granic miasta. Wśród nich Księżę Małe (*Klein Tschansch*) oraz Pilczyce (*Pilsnitz*), obydwa zaprojektowane przez Paula Heima i Alberta Kempdera i wybudowane przez *Siedlungsgesellschaft Breslau* (il. 10). Były one odpowiedzią na poszukiwania ekonomicznego mieszkania minimum, prowadzone przez Rfg. (*Reichsforschungsgesellschaft für Wirtschaftlichkeit im Bau- und Wohnungswesen*). Powstałe w tym samym czasie eksperymentalne osiedle wystawy WUWA (*Wohnung und Werkraum - 1929*) miało dać również odpowiedź na poszukiwania nowych technologii i materiałów budowlanych odpowiednich dla dolnośląskiego klimatu¹⁴. Osiedle Księżę Małe wzniesione w ciągu niespełna roku stanowiło poligon doświadczalny Rfg., realizując mieszkania o zadanych przez Rfg. powierzchniach: 40, 50 i 70 m². Przy projektowaniu domów współpracowali Hans Thomas, Rudolf Sack i Gustav Wolf, który czynnie działał na forum Rfg. Warto zauważyć, że projekt osiedla Księżę Małe powstał na trzy miesiące przed rozpisaniem konkursu na osiedle *Dammerstock* w Karlsruhe - będące podręcznikowym przykładem osiedla „linijkowego”. Ze względów oszczędnościowych mieszkania w osiedlu pozbawione były łazienek,

toteż w budynku kotłowni centralnego ogrzewania, urządzono osiedlową pralnię i łaźnię¹⁵.

Poszukiwania „najmniejszego” mieszkania zaowocowały realizacją niewielkiego osiedla przy ulicy Złotostockiej na Tarnogaju (1930) wg zwycięskiego projektu konkursowego H. Thomasa. Największym osiedlem typu „linijkowego” w duchu *Neues Bauen* miało być osiedle Pilczyce, przeznaczone dla 13000 mieszkańców, z pełnym programem usług, kościołem, szkołą, sklepami i kąpieliskiem. Sporządzony w 1929 roku projekt osiedla ulegał kolejnym zmianom. Wielki kryzys 1929 roku przyniósł poważne zmiany polityczne, które położyły kres Republice Weimarskiej. Te wydarzenia odbiły się na wizerunku osiedla, które według projektowych zamierzeń zrealizowano tylko w małym fragmencie.

Modernizm w urbanistyce przybierał rozmaite formy i odcienie, jak również różne skale i zakresy, w zależności od etapów rozwoju i aktualnych uwarunkowań. Przejawiał się w aspektach formalno-estetycznych, technicznych, higienicznych i funkcjonalnych. Modernizm w odniesieniu do urbanistyki to nie tylko nowoczesne kompleksowe planowanie miasta, także w kontekście regionu, ale również osiedla funkcjonalnych, higienicznych i niedrogich mieszkań, produkowanych metodami przemysłowymi, adresowanych do masowego odbiorcy.

13. Kononowicz Wanda, *Między tradycją a nowoczesnością. Przyczynek do rozwoju racjonalnych form budownictwa mieszkaniowego we Wrocławiu w latach 1874-1930*, „Architektura” 1(19) 2006, s.19-30.

14. Urbanik Jadwiga, *Wrocławska wystawa Werkbundu WUWA 1929*, Wrocław 2002.

15. Kononowicz Wanda, *Ewolucja osiedla mieszkaniowego we Wrocławiu okresu Republiki Weimarskiej - Księżę Małe*, [w:] *Architektura Wrocławia, t. 2 - Urbanistyka do roku 1945*, pod redakcją J. Rozpędowskiego, Wrocław, 1995, s. 445-478.

Wanda Kononowicz, dr hab. inż. arch., profesor Politechniki Wrocławskiej
Politechnika Wrocławska, Wydział Architektury, Instytut Historii Architektury, Sztuki i Techniki
zainteresowania zawodowe: historia i teoria urbanistyki Wrocławia XIX i XX wieku,
rewaloryzacja zabytków urbanistyki • e-mail: wanda.kononowicz@pwr.wroc.pl